

Glósz József

Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. Kereskedelmen kívüli gabonatranszfer¹

Mint korábbi tanulmányainkban már kimutattuk, Magyarországon a 19. század első felében a lakosság elhelyezkedésének területi egyenletlensége, az eltérő termelési feltételek és a birtokviszonyok szélsőségei következtében közel 30 millió pozsonyi mérő (a továbbiakban pm) gabonahiány, a másik oldalon ezt mintegy 10 millió pm- mel meghaladó többlet mutatkozott, megteremtve ezzel a terménnyel folytatott kereskedelem legalapvetőbb feltételét. Ugyanakkor az árucserre valós dimenzióinak meghatározásához számba kell vennünk a gabonatranszfer kereskedelmen kívüli formáit és azok volumenét, mivel ezek a tételek csökkentették a vele folytatott árucserre mértékét. Olyan tevékenységekről van szó, melyek során a gabona más tulajdonába kerül anélkül, hogy ellenértékét pénzben vagy áruban kifizették volna. Létrejötteinek okai összetettek, formái változatosak voltak. A tranzakcióban résztvevők kölcsönös érdekeltsége esetén gazdasági jellegű kapcsolat alakult ki a felek között, mely számos rokon vonást mutatott a kereskedelemmel. A különbséget az jelentette, hogy itt a vevő a gabonáért nem pénzzel, hanem munkával fizetett. Egyik legelterjedtebb formája az uradalmi alkalmazottnak juttatott konvenció, belső cselédek esetében pedig a természetbeni ellátás volt, amelynek legfontosabb elemét a kenyérgabona képezte.

Időszakos jellegű szerződéses munkaviszony alakult ki az uradalmak, valamint az aratók, illetve cséplők és nyomtatók között is. A termény betakarítása a mezőgazdasági szezon csúcsidezőszaka volt. Az uradalmak nem rendelkeztek az aratás négy hét alatti elvégzéséhez elegendő számú saját alkalmazottal, tehát mindenképpen külső munkaerőt kellett bevonni a feladat elvégzésébe. Másrészt a mezőgazdasági szempontból mostoha adottságú hegyvidéki területek ellátatlan szegényei, továbbá az alföldi, dunántúli zsellérek és iparosok személyében elegendő vállalkozó akadt a betakarítás elvégzésére. Uradalmak és aratók nem csupán az elvégzendő feladatban, hanem a bérezésben is egymásra találtak. A krónikus pénzínségtől szenvedő, s gyakran értékesítési nehézségekkel küzdő földbirtokosok szívesebben fizettek gabonával, s pontosan erre volt szüksége a betakarításra vállalkozóknak.

¹ A tanulmány a *Magyarország gabonakereskedelme a 19. század első felében* című, előkészületben levő monográfia egyik fejezete. A témával kapcsolatban eddig megjelent írások: GLÓSZ József: *A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. A gabonatermelés.* IN: *Parasztkés és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 2008. 101-122. Uő.: *Területi hiány és felesleg Magyarországon a 19. század első felében.* Korall, 36. 2009. július. 119-140. Uő.: *A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. (A hiány és felesleg területi mérlege).* Aetas, 2009. 4. szám. Uő.: *A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében.* IN: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves.* ELTE, Budapest, 2010. 199-214.

Rossz termésű években gabonatermelő parasztok is kerülhettek szorult helyzetbe, ilyenkor általában földesuruk segített rajtuk természetben nyújtott kölcsön formájában, amelyet azután ugyancsak gabonában fizettek vissza. Nagyobb területre kiterjedő súlyosabb válság a vármegye, a 19. század elején pedig még az állami hatóságok közbelépését is kiválthatta, de a segítség forrása általában ekkor is a földbirtokosok gabonakészlete volt. Az anyagi tartalékokkal nem rendelkező parasztok gyakran képtelenek voltak gazdaságuk súlyos kára nélkül visszaadni a kölcsönt, ezért a földbirtokos időnként kénytelen volt elengedni a tartozást, amely így utólag segéllyé minősült át. A kifejezetten karitatív célú juttatás általában csak a legelesettebb, önellátásra képtelen csonka családoknak jutott. Elsősorban paraszti gabona értékesült a több tízezer fős, Magyarországon állomásozó hadsereg ellátása során. Valódi kereskedelemről itt sem beszélhetünk, hiszen a beszállásolt katonát ellátó gazda nem önként vált meg gabonájától, s a hatóságilag rögzített ár is jóval a piaci alatt mozgott. Gazdát sem cserélt az a termés, amely a nagybirtokosok – gyakran egymástól távol eső – uradalmi között vándorolt, ugyanakkor mégis teljesítette a kereskedelem egyik fontos feladatát, a terménynek a felesleggel rendelkező térségek felől a hiánnyal küzdő régiók felé terelését.

A felsorolt terményközvetítési módok eltérő volumenű gabonát mozgattak meg, összességében mégis emberek százezreinek kenyerét biztosították, olyanokét, akik egyébként készpénz, vagy ellentételül szolgáló áru hiányában piac-képtelenek voltak. Kritikus helyzetekben gyakran ez sem bizonyult elegendőnek, egész térségek kerültek szembe az éhezés vagy elvándorlás dilemmájával.

Részes gabona

Mint korábban az uradalmak gabonafeleslegének becslésekor kimutattuk, a Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék nélküli Magyarországon az uradalmak vetésterülete 1.200 négyszögöles magyar holdra átszámítva mintegy 1,7-2 millió holdat tett ki, s ekkora terület termésének betakarítása várt a részes aratókra, s holdanként 10 pm terméssel számolva 17-20 millió pm gabona kinyerése a cséplőkre és a nyomtatókra.

Az aratók

Bár elszórtan szólnak adatok arról, hogy telkes jobbágyok is jártak aratni, erre inkább a 18. században került sor.² Az aratók zömét a zsellérek és a telkesek alsó kategóriái adták, akiknek gazdasága nem fedezte háztartásuk gabona-szükségletét, illetve mérlege általában véve is súlyos deficitet mutatott.³ Érin-

² WELLMANN Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok* 3. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest, 1967. 206. BÁRTH János: *Kecel története és történeti néprajza a kései feudalizmus idején 1734-1848*. IN: BÁRTH János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel, 1984. 220.

³ DÁVID Zoltán: *A paraszti gazdálkodás mérlege* (Bihar vármegyei adatok 1789-ből), Agrártörténeti Szemle 1969. 137.

tett volt az ország hegyes peremterületeinek szinte egész, zömmel nemzetiségi (szlovák, román, vend) lakossága, de a gabonatermő alföldi, dunántúli tájak nincstelen népessége, a mező- és szabad királyi városok iparosainak, napszámosainak nagy hányada is.⁴

A részes aratóknak az a hányada, amely gabonahiányos területeken élt, szükségképpen vándorolni kényszerült, ám alföldi és dunántúli társaik akár helyben, vagy közvetlen közelben is találhattak volna munkát. A kaszások ennek ellenére innen is útra keltek, helybeli, vagy a környéken lakó aratókra főként a Dunántúlon találunk példát, így például a tatai és az előszállási uradalom, Tolna és Somogy megyei birtokosok éltek a helyi munkaerő kínálta lehetőséggel, olyan területek tehát, ahol a kiterjedt uradalmak árnyékában viszonylag kevés volt a jobbágyföld, illetve olyan sűrűn lakott vidékeken, ahol a szántóval nem rendelkező zsellérek száma szükségképpen magas volt.⁵ Helybeli aratókra, illetve aratásra az Alföldön a földbirtokosok részéről kisebb volt az igény, a munkavállalók részéről pedig a törekvés. Abonyban már a 18. században is csak akkor alkalmazták a földbirtokosok saját jobbágyaikat betakarításra, ha a vidéki arató nem ajánlkozott.⁶ Így azután a nagykőrösiek Szolnok, Békés és Csongrád megyébe mentek,⁷ a keceliek Szabadkára,⁸ a szegediek, kiskunhalasiak, a Bánátba és a Bácskába,⁹ a hajdúböszörményiek a Nyírségbe,¹⁰ helyükre máshonnan érkeztek munkások, így a gyengén termő hegyes területek, valamint a másik póluson a bőségesen ellátott Délvidék kivételével minden térség egyszerre bocsátott ki és fogadott részes aratókat. A minden tavasszal a Felvidékről az Alföldre irányuló nagy népvándorlás tehát több lépcsőben tör-

⁴ MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád várrgyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése.* Hasonmás kiadás. Kecskemét 1982 passim SZILÁGYI Miklós: *A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és az árutermelésben.* Agrártörténeti Szemle 1978. 1-2. szám 97. Uő.: *A mezőberényi közösség és az etnikus hagyomány Mezőberényben.* IN: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség.* Folklor és etnográfia 87. Debrecen, 1995. 205. OLTVAY Ferenc: *Szeged múltja írott emlékekben 1222 – 1945.* Szeged 1968. 110. SZABAD György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Budapest, 1957. 79. KISS József: *Sopron Vármegye Esmértetése.* Tudományos Gyűjtemény 1833. I. kötet 22-23. OROSZ István: *A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és az agrártársadalom fejlődése 1784-1889.* IN: SZENDREY István (szerk.): *Hajdúböszörmény története.* Debrecen, 1973. 373. SZILY Ferenc: *Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700-1848.* Kaposvár, 1988. 179. RÁKOS István: *Mezőgazdaság és agrártársadalom.* IN: FARKAS József (szerk.): *Szeged története 2. (1686-1849).* Szeged, 1985. 230. TILKOVSKY Loránt: *Széchenyi István Zala megyei uradalmi.* IN: *Gazdaságtörténeti tanulmányok.* Zalai gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993. 121. Tolna Megyei Levéltár (TML) Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai (KGYI) 268/1790. 1791. augusztus 13. TML II. József kori iratok 3257/1788. TML Megyehatósági iratok 4206/1851.

⁵ KISS (1833): 22-23. SZABAD (1957): 79. BODROG György: *A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban.* Agrártörténeti Szemle, 1966. 4. szám 509. TML Sztankovszky család. iratai. 5. d. 1833., Gindly család. iratai. Moresz János levele Gindly Rudolfnak 1854. január 4. Csapó család iratai 17. d. 244. p. KGYI 268/1790.

⁶ WELLMANN (1967): 317.

⁷ GALGÓCZI Károly: *Magyarország, a Szerbovajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája.* Pest, 1855. 208.

⁸ BÁRTH (1984): 220.

⁹ OLTVAY (1968): 110. GALGÓCZI (1855): 211.

¹⁰ OROSZ (1973): 373.

tént. A felvidéki szlovákok Nógrád megyébe, Nógrádból, a Mátra vidéki Hevesből Pest, Vác, Nagykőrös környékére, ÉK- Magyarországon Máramaros megye Verhovina nevű vidékéről Bereg és Ugocsa megyébe özönlött a nép, miközben az utóbbiak Szabolcs és Szatmár felé, a gömöriek, tornaiak egyebek között Borsodba, Hevesbe, az ottaniak pedig Szolnok megyébe tartottak,¹¹ betöltve azt az űrt, amelyet az ottani aratók távozása hagyott maga után.

Figyelemre méltó, hogy a részes aratók vándorlásának iránya és útvonala fordított előjellel leképezte a gabona áramlásának csatornáit, sőt a hosszú út fő stációit is, ahol a gabona gazdát, a munkaerő pedig helyet cserélt. A gabonájukat Baján beszerző szekszárdiak és baranyaiak aratni is a Bácskába jártak, s ugyanígy a Balaton északi partjának lakossága a somogyi oldalra, az ország nyugati peremének, az Alpokáljának lakossága Kisalföldre, Zala, Veszprém és Somogy megyébe, ahonnan kereskedelmi úton beszerzett gabonájuk egyébként is származott.¹² A részes aratók vándorlása az Alföldön is a gabona mozgásának tükörképét nyújtja: az észak-keleti vármegyék lakói Szabolcsba és Szatmárba, a kiterjedt Bihar hegyvidéki régiói az Erdőháttra, Arad, Csongrád megyébe és a Bánságba jártak, a Nyugat-Felvidék szlovák és német lakosságának úti célja pedig a Csallóköz volt. Hont megye termékeny tájaira a megye felső vidékéről és Zólyomból érkeztek szlovákok.¹³

A vándormozgalmat elindító, a hegyvidéki peremterületeken élő népesség stratégiája mellett ésszerű érvek szóltak: a gabonafelesleggel rendelkező, ám egyúttal munkaerő hiánnyal küzdő alföldi területeken végzett munkával megszerezheték egész évi kenyerük legalább egy részét, amit készpénzért megvenni nem tudtak volna, ám ugyanilyen nyomós okkal igyekeztek korlátozni a megjárandó utat: időt, fáradságot takaríthattak meg általa. A helyzet fonákját a kortárs Erdélyi foglalja össze: *A vándorlás sok időt vesz igénybe, a gyaloglástól legyengülve érkeznek az Alföldre, keresményüket hazafelé jórészt elfogyasztják, s éppoly szegényen érkeznek haza, mint ahogyan távoztak.*¹⁴

¹¹ GALGÓCZI (1855): 208. 221. VIGA Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen-Miskolc, 1990. 214-215.

¹² TML II. József kori iratok 3257/1788., KGYI 3:50/1815., 3:40/1810., Polgári törvényszék iratai 1804. Megyehatóság ir. XII. b. 8686/1855. GALGÓCZI (1855):214-221. LACZKOVITS Emőke: *A Balaton szerepe a paraszti árucserében*. IN: *Árucseré és migráció*. Miskolc 1986. 171. KAPOSI Zoltán: *A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a XIX. század első felében*. IN: *Somogy megye múltjából 1988*. Levéltári évkönyv 19. 1988. 192. PETÁNOVICS Katalin: *A Feszteticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai 1772-1793*. Zalai gyűjtemény 17. Zalegerszeg, 1981. 15-16. BIRNITZ: *A' Vas és Szala Vármegyei Tótokról*. Tudományos Gyűjtemény 1819. II. kötet 72. CSAPLOVICS János: *A magyar országi Vendus tótokról*. Tudományos Gyűjtemény 1828. V.kötet 40. EDVI ILLYÉS Pál: *Répcze mellékének rajzolatja*. Szép-literatúrai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez. 1823. 15.

¹³ DOMANOVSKY Sándor: *József nádor iratai* II. kötet 1805-1807. Budapest, 1929. 130. NYEGRE László: *Máramaros megye*. Budapest, 1900. 19-20. KÓSA László: *Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. Adatok a sarló-kasza eszközültáshoz*. Ethnographia LXXVIII. évfolyam 1967. 25. 32. KOVÁCS Imre: *Tekintetes Nemes Bihar vármegye szalonthai járása statistikai és topográfiai esmerete 1822-ik esztendőben*. IN: SCHRAM Fernc: *Két XIX. század eleji kézirat*. Gyula, 1962. 35. Magyar Gazda, 1846/6. Galgóczi, 1855. 221.

¹⁴ ERDÉLYI János: *Nemzeti iparunk*. Bóvítvé és jegyzetekkel kísérve kiadja Fényes Elek. Pest, 1843. 91.

Ugyanezen megfontolások a helyben is aratnivalót találók elvándorlása ellen szóltak. Ennek ellenére józan mérlegelés vezette őket, amikor az idegenben végzett aratás mellett döntöttek. A munkaerő és az árugabona ellentétes irányú mozgásának oka az árak és bérek területi szóródásának fordított irányában keresendő. Az Alföldön a gabonaárak a Felvidék felé haladva fokozatosan emelkedtek, míg a munkabérek, illetve ettől elválaszthatatlanul a részes aratásból nyerhető gabona mennyisége fokozatosan csökkent. Ezek az arányok nem csupán a Felvidék és az Alföld, hanem a Dunántúl és a Dél-Alföld viszonylatában is jelentkeztek. Szekszárdon meglehetősen szokatlan módon kőműves- és ácsmesterek kérték a megyét, hogy emelje fel a limitált napszámbért, mivel legényeik családjukat hátrahagyva Bács megyébe mennek dolgozni az ottani sokkal magasabb bérek miatt.¹⁵ Ennek következtében a felvidéki és dunántúli, bérből élő, kenyerét piacon beszerző szegény alacsonyabb jövedelméből drágább kenyeret evett, míg szerencsésebb alföldi sorstársa magasabb jövedelemből alacsonyabb árút. Az értéktörvény persze nem veszítette hatályát, az északabbra keresett gabona a magasabb helyi árral szorozva hozzávetőleg azonos értéket képviselt, mint a délebbre keresett több, de olcsóbb gabona. Mivel azonban az emberi szükségleteket nem pénzben, hanem tápértékben mérik, az aratók volumenben igyekeztek maximalizálni keresményüket, amely haza juttatva egyébként pénzben is felértékelődött. E megfontolások a kirajzás mellett szóltak, ám a bejárható távolságnak voltak fizikai, logisztikai és gazdasági korlátai. A hosszú út alatt az aratók nem kerestek, időarányos jövedelmüket ezért nem a munkával, hanem az otthontól távol töltött napok számával kell mérnünk. A távolság növekedésével nőtt a gabona hazajuttatásának költsége is, s egy ponton a részes munka révén nyert gabona mennyiségének különbözete nyilvánvalóan már nem fedezte a ráfordított idő és költségek többletét.

A betakarítás rövid, néhány hetes szezonjában elért jövedelem a terméshez és az aratórész mellett nagymértékben a munka termelékenységétől, az pedig a sarló, illetve a kasza használatától függött. A sarló-kasza eszközváltás Magyarországon az 1780-1880 közötti száz évben zajlott le. A folyamat az Alföldön indult, s éppen a gyors munkában érdekelt részes aratók voltak az úttörői. A kasza térhódítása nyomán a sarló a 19. század második felében fokozatosan a Kárpát-medence peremvidékére szorult vissza.¹⁶ Szemvesztesség mind a sarlós, mind a kaszás aratásnál jelentkezett, a sarló mellett az szólt, hogy ki lehetett válogatni a búzát a nyomnövények közül,¹⁷ ám ez nem ellensúlyozta a munka alacsonyabb termelékenységéből fakadó hátrányokat. Orosz és nyomában Fónagy szerint kaszával négyszer gyorsabban haladt az aratás mint sarlóval.¹⁸ Az arányok azonban nem ennyire egyértelműek. A Magyar Gazda egy

¹⁵ TML KGYI 604/1833.

¹⁶ KÓSA (1967):22., 25.

¹⁷ NAGYVÁTHY János: *Magyar gazdatiszt.* Pest, 1821. 116-117.

¹⁸ OROSZ István: *Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán.* IN: OROSZ István-FÜR Lajos-ROMÁNY Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 1996. 95. FÓNAGY Zoltán: *A bomló feudalizmus gazdasága.* IN: GERGELY András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790-1918.* Budapest, 1998. 49.

helyütt azt írja, hogy fele annyit sem lehet sarlóval aratni, mint kaszával, másutt pedig azt, hogy harmadannyi munkás sem kell az egy adott terület lekaszásához.¹⁹ Kubinyi és Vahot kecskeméti, a 19. század közepéről származó információi szerint sarlóval napi 75-90 kévét, kaszával 204-255 kévét lehet betakarítani.²⁰ A különbség 2,7-2,8-szoros volt, azaz a korabeli adatok némi szóródással a háromszoros termelékenység mellett szólnak.

Mivel a kasza alkalmazása éppen a részes aratók körében terjedt el elsőként, további számításainkat a vele végzett munka hatékonyságára építjük. Egy kaszás napi teljesítménye alapján határozható meg, hogy az adott, mintegy négy hetes időkeretben hány részes aratóra volt szükség az uradalmi gabona learatásához. A korabeli forrásokból, és a belőlük nyert adatokra épülő számításokból, valamint a történeti feldolgozásokból merített adatok e tekintetben még a szokottnál is nagyobb eltérést mutatnak. A Magyar Gazda szerzője szerint egy ügyes kaszás délre, de legkésőbb délután 2-3 órára learat 1.200 négyszögöl gabonát.²¹ Galgóczi tudósítása szerint egy cservenkai arató (Bács vármegye) gyermekével 6 hét alatt átszámítva 67,5 pm gabonát keresett. Egytized aratórésszel számolva tehát 36 nap alatt 675 pm, azaz napi 18,75 pm gabonát aratott le, ami az ottani viszonyok között 1 magyar hold termésének felel meg.²² Ezt a kalkulációt erősíti meg az ugyancsak tőle származó adalék, amely szerint a 4 hét alatt learatandó gabonából 10 hold őszi jutott egy főre. Azonos mennyiségű tavaszt feltételezve 20 holdat kaszált le egy arató 24 nap alatt, napi teljesítménye tehát 1.000 négyszögöl volt.²³ A Tolna megye Sztankovánszky Imre 777 hold gabonáját 36 arató négy hét alatt takarította be. 864 munkanappal számolva a napi teljesítmény 0,9 magyar hold volt.²⁴ Az 1 hold körüli napi teljesítménnyel azonban számos, ennek ellentmondó adat szegezhető szembe. Orosz István szerint 1 hold learatásához két férfire és egy nőre volt szükség. Feltételezve, hogy mindkét férfi kaszás volt, egy fő csupán napi fél holddal végzett.²⁵ Igazát konkrét adatok is alátámasztják. Darvas Pál 165 hold gabonáját 15 arató takarította be. Az aratás július 11-én kezdődött, augusztus 14-én pedig már nekiláttak a nyomtatásnak. A sok eső miatt kieső napokat leszámolva mintegy 300 munkanappal kalkulálhatunk, azaz 1 kaszás napi teljesítménye a Nógrád megyei birtokon is mintegy 1/2 hold lehetett.²⁶ Ennél is alacsonyabbra taksálja Nagyváthy az aratók napi teljesítményét, szerinte 1 arató napi 2 keresztet takaríthat be 1 hold 5-6 keresztnyi terméséből, azaz mintegy 400-500 négyszögöllel birkózik meg naponta.²⁷

¹⁹ Magyar Gazda, I. évf. 1. sz., 1843/63.

²⁰ KUBINYI Ferenc - VAHOT Imre: *Magyarország és Erdély képkben*. I. kötet. Pest, 1853. 108.

²¹ Magyar Gazda, I. évf. 1. sz.

²² GALGÓCZI (1855): 203.

²³ Uo. 210.

²⁴ GLÓSZ József: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. Szekszárd, 1991. 81. TML Sztankovánszky család iratai 5. d. 1833.

²⁵ OROSZ (1996): 95.

²⁶ Darvas Pál naplója 1806-1815. A kézirat a család leszármazottainak birtokában.

²⁷ NAGYVÁTHY (1821): 114.

A napi 1.000-1.200 négyszögöl és a 400-500 négyszögöl között mozgó napi teljesítmény átlaga 700-850 négyszögöl felé tendál, ám az uradalmi gabona betakarításához szükséges létszám meghatározásánál tekintettel kell lennünk arra is, hogy a termés meghatározhatatlan hányadát még sarlóval aratták a 19. század első felében, így valószínűbb képet kapunk, ha napi 600 négyszögöl teljesítménnyel mérjük azt a népességszámot, amely a részes aratás révén nem piacról szerezte be éves gabonaszükségletét. Egy magyar hold learatásához tehát két munkanapra volt szükség, azaz 1,7-2 millió hold betakarítása 3,4-4 millió munkanapot igényelt. Az aratási szezon általában négy hét volt, az aratóknak annyi embert kellett kiállítaniuk, hogy az adott időkeretben végezzenek.²⁸ A munka természetesen kedvezőtlen időjárás esetén elhúzódhatott, de a ténylegesen munkával töltött napok számát ez érdemben nem befolyásolta. Egy-egy arató tehát mintegy 24 napig dolgozott, az uradalmi gabona betakarítása így mintegy 141.000-166.000 aratót igényelt. Az aratásban résztvevők tényleges száma ennél természetesen magasabb volt, kiegészült a marokszedést, kévekötetést végző nőkkel, nagyobb gyermekekkel. Galgóczi a Bácskában egy férfiről és gyermekéről tudósít mint aratási egységről, Orosz István két férfi kaszás mellett egy női segítővel számol.²⁹ Durva becsléssel tehát évente mintegy 200-250.000 ember kelt útra. Hatalmas tömeg, ám a zsellérek és töredéktelkes jobbágyságok számához mérten – mintegy 900.000 háztartás – meglepően alacsony szám.³⁰ A gabona szükségletét részes aratás révén beszerzők aránya tehát alacsonyabb a közkeletű vélekedésnél, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az aratásban segítő nők, illetve gyermekek a kaszások családjából kerültek ki. 141.000-166.000 részes aratásra vállalkozó háztartással számolva csupán a zsellér és töredéktelkes családok 15,6-18,5%-a szerezte be kenyerét ezen a módon, a fennmaradó 81,5-84,4% a piaci gabona potenciális fogyasztójának tekinthető.

A kortársakat is meglepetésszerű nagy kirajzás rendkívül koncentrált volt, szinte egész megyék, kistájak, népes települések keltek útra, míg másutt megyényi területen nem mozdult a lakosság. A mintegy 90.000 lakójú Árva megyéből nyáron több ezren jártak a Duna-Tisza vidékére kaszálni, aratni, szőlőt művelni,³¹ Kecelről 1836-ban 500 zsellér indult a Bácskába betakarítani, nyomtatni.³² A folyószabályozás előtt a Duna árterében élő őcsényiek (Tolna megye) közül 1817-ben több mint százán kaptak útlevelet, hogy részes aratásra mehessenek.

²⁸ GALGÓCZI (1855): 210.

²⁹ Uo. 203. OROSZ (1996): 95.

³⁰ S. SÁNDOR Pál: *Parasztágunk differenciálódásának mértéke 1848-ban*. IN: S. SÁNDOR Pál (szerk.): *Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849-1867*. Budapest, 1951. 13-14. GALGÓCZI (1855): 103. VARGA János: *A jobbágysági földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849*. Budapest, 1967. 131-135. BENDA Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867*. Számok és történelem 1. Budapest, 1973. 148.

³¹ B. LUKÁCS Ágnes: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. Történeti statisztikai füzetek 1. Budapest, 1979. 14-16. FÉNYES Elek: *Magyarország leírása II. Pest, 1847*. 147.

³² BÁRTH (1984): 220.

A munkavállalók mintegy a háztartások $\frac{1}{4}$ részét képviselték.³³ Elnéptelenedett nyáron a szőlőtermelő Szekszárd is, a felnőtt napszámos férfiak többsége Bács megyében volt aratni.³⁴ Ugyanakkor a gabonafeleslegét nyomott áron értékesítő Somogy megyében a csokonyai uradalom hét falvából senki sem járt idegenbe betakarítani.³⁵

Az aratók szervezeten, csapatokban indultak útnak, az úti célt általában sok éves együttműködés, a munkavállalás feltételeit kemény alku határozta meg, melynek kimenetele számos tényezőtől, így az éves termés mennyiségtől, a piaci ártól, a betakarításra váró gabona állapotától, s mindenekelőtt a rendelkezésre álló munkaerő létszámától függött. A részes aratóknak szükségük volt a betakarítással szerzett gabonára, a földesúrnak az aratókra, a függés tehát kölcsönös, de területenként, sőt évenként eltérő mértékű volt. Tekintettel arra, hogy az aratást jelentős szem- és minőségvesztés nélkül csupán egy szűk időkeretben lehetett elvégezteni, kedvezőbb alkupozícióval alapvetően a munkavállalók rendelkeztek, s ezt általában következetesen ki is használták. A birtokosok előnytelen helyzetüket megkísérelhették ugyan hatósági segítség igénybevételével ellensúlyozni, ezt a célt szolgálta a vármegyei limitáció az aratórész meghatározására,³⁶ ám mindez mit sem ért, ha a földesurak egymásra licitálva igyekeztek magukhoz csábítani az embereket. A gazdasági szükség-helyzetben az egymással vetélkedő nemesek túltették magukat a rendi szolidaritás parancsán. Minél közelebb került az aratás ideje, annál inkább romlott az uradalmak tárgyalási pozíciója, ezért az előrelátóak már télen, kora tavasszal igyekeztek szerződéssel magukhoz láncolni az aratókat. Garanciát ez sem jelentett, az aratók gyakran munka közben, a szerződést felrúgva követeltek kedvezőbb kondíciókat távozással fenyegetőzve.³⁷ Nem segítettek érdemben a 19. század közepe felé megjelenő kezdetleges arató gépek sem, a bajna-biai uradalom is rövid próbálkozás után lemondott róluk, s a szlovákok lakta megyékből hozatott aratókat a munka befejezésére.³⁸

Az aratók pünkösdi királyságának megtörésére Nagyváthy felvetette a pénzért végzett aratás lehetőségét, ám maga is elismerte, az alapvető problémát, a munkaerő átmeneti hiányát ez sem oldja meg. Az adott körülmények között a pénzért végzett aratás nem válhatott általánossá, bár néhány nagyobb uradalom próbálkozott vele. 1789-ben 60 arató dolgozott az Apponyiak bátaapáti birtokán (Tolna me-

³³ Református Egyházközségi iratok Ócsény, 1817. GLÓSZ József: *A neoabszolutizmus évei. Tolna megye 1849-1867 között*. IN: K. BALOG János (szerk.): *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve* 2. Szekszárd, 1985. 108.

³⁴ TML KGYI 3:40/1810., 3:50/1815., Megyehatóság XII. b 8616/1855.

³⁵ TILKOVSKY Loránt: *Széchenyi István csokonyai uradalma*. IN: *Somogy megye múltjából* 21. Kaposvár, 1990. 125-142.

³⁶ Ifj. PALUGYAY Imre: *Magyarország legújabb leírása* III. Pest, 1854. 337. TILKOVSKY (1993): 121.

³⁷ TML Sztankovánszky cs. iratai 5.d 1833. Csapó család iratai 17.d. 244 p. Gindly család iratai Bencsik János levele Gindly Rudolfnak. Cece, 1853. augusztus 2. Moresz János levele Gindly Rudolfnak. 1854. január 4.

³⁸ NAGY István: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849-1867)*. Budapest, 1944. 63.

gye), a sellyei uradalom (Baranya megye) Székesfehérvárról hozott a szükséghez képest 30-60 kaszást az 1830-40-es években.³⁹ Ráadásul – mint a Magyar Gazda cikkírója megjegyzi – a napszamosok szemben a részes aratókkal nem motiváltak.⁴⁰ A birtokosok számára így nem maradt más, mint fogcsikorgatva tűrjék kiszolgáltatott helyzetüket, s igyekezzenek munkásaik kedvében járni.

A Vág-folyó völgyében található gróf Erdődy uradalom dúdászóval és pálinkával verbuvált aratókat.⁴¹ Az aratórészen vagy béren felül általánossá vált a munkások etetése-itatása, Kazinczy Ferenc szerény birtokán a termés 5%-át etették meg az aratók és a nyomtatók.⁴² Csongrád megyében az aratók 1843-ban a napszámon felül hetente 1 icce pálinkát, 20 font kenyeret, 2 icce kását, másfél font szalonnát, 0,5 font sót kaptak, Kazinczyék ezen felül babbal, hússal és vajjal is szolgáltak.⁴³ Nagyváthy szerint az aratóknak főtt étel is járt.⁴⁴ A Tolna megyei Mercy (később Apponyi) uradalomban már 1759-ben egyebek között 75 pm búzával, 51 pm árpával, 2,5 pm köles-, 3 pm apró kásával, 534 font hússal, 53,5 font vajjal etették az aratókat, ételüket három főzőasszony készítette el.⁴⁵ Tekintélyes birtokosok lesték munkásaik kívánságait. A család Tolna megyei birtokát felügyelő Bezerédj István írta 1823-ban anyjának, hogy az aratóknak eddig még nem volt panasza – nem is lehetett, fiatal felesége személyesen felügyelt a kenyér sütésére, a kasznárné a vasárnap esti ünnepi vacsora tálalására.⁴⁶ Ezen felül számos birtokos, uradalom vállalta, hogy szekéren elhozza a munkásokat, illetve kinyomtatja és hazaszállítja aratórészüket. E kötelezettségvállalásnak azonban volt egy korlátja: 4-5 mérföldnél (30-40 km) nagyobb távolságra a birtokos nem vállalkozott.⁴⁷ Nem mindenütt voltak a birtokosok ennyire kiszolgáltatottak. A gazdagon termő Bácska a munkaerő hiány dacára sem szűkölködött aratókban, itt az a szokás járta, hogy a jövőre részes aratók egy hétig ingyen kaszáltak, hogy hozzájussanak a jól jövedelmező munkához.⁴⁸

A társadalom legalsó rétegeihez tartozó részes aratók által kicsikart engedmények és gesztusok jelentősége nem becsülhető alá. A családok egy-két tagja egy hónapon át nem saját kenyerét pusztította, de talán ennél is fontosabb, hogy a rendi függés világában szabadon, egyenrangú félként léphettek szerződéses kapcsolatba a munkaadókkal, melynek legfőbb tétje az aratórészt meghatározása volt. A betakarított termés hányadában meghatározott munkabér szélsőséges el-

³⁹ NAGYVÁTHY (1821): 113. VÖRÖS Károly: *A magyarországi társadalom 1790-1848.* IN: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790-1848.* Budapest, 1980. 537. GLÓSZ (1985): 320. KARDHORDÓ Kálmán: *Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében.* Baranyai helytörténetírás 1976. Pécs, 1976. 257.

⁴⁰ Magyar Gazda, I. évf. I. szám

⁴¹ Ismertető Honi- 's Külgazdaságban és kereskedésben 1838. október 28.

⁴² Kazinczy Ferenc levelezése 11-12. kötet szerk.: VÁCZY János. Budapest, 1901. 60.

⁴³ Magyar Gazda, 1843/95. KAZINCZY (1901): 61.

⁴⁴ NAGYVÁTHY (1821): 115.

⁴⁵ TML Apponyi család iratai V/F. Vegyes gazdasági iratok 129. d.

⁴⁶ TML Bzerédj család iratai Bezerédj István levele id. Bezerédj Istvánnénak 1823.

⁴⁷ KARDHORDÓ (1976): 257. GALGÓCZI (1855): 209. TML Sztankovánszky cs. iratai 5. d. 1833.

⁴⁸ Ismertető, 1838. szeptember 9, BÁRTH (1984): 220.

téréseket mutatott, de a szóródást jellemzően nem az ország egyes tájai, hanem az évek között mutatkozott. A sárospataki-regéci uradalomban ez a mutató 1/9-1/15 rész között ingadozott, a Galgóczi által gyűjtött adatok is széles határok között mozogtak akár azonos településeken belül is: Álmosd 1/10-1/13, Érkeserű 1/8-1/12, Békéscsaba, Gyula 1/9-1/13.⁴⁹ A Sztankovánszky család kajdacsai birtokán (Tolna megye) 1804-ben 1/12, 1837-ben 1/8 volt az aratórész. Fejér megyében az előszállási uradalomban általában 1/10 volt a munkabér, József nádor alcúti mintagazdaságában pedig 1/13-1/14 rész.⁵⁰

A két uradalom különbsége egyben rávilágít a nagy eltérések okaira is. Gondozott, magas hozamot ígérő gabonaföldekre könnyebb volt vállalkozókat találni, akik itt alacsonyabb részesedéssel is beérték.⁵¹ Másrészt a részes aratók nem voltak hajlandók megosztani a gazdákkal a mezőgazdasági termelés időjárás függő kockázatát, s rossz termés esetén magasabb hányadot követeltek a termésből, mely elérhette az 1/7-1/8 részt is. Ha számításaik nem váltak valóra, akár faképnél is hagyták a birtokost.⁵² Árfelhajtó hatása volt természetesen a munkaerő hiányának is. Csongrádon 1843-ban alig találtak embert, aki a termés 1/6 részéért learatta volna az uradalom búzáját. A kereslet-kínálat törvénye fordítva is érvényesült, a közeli hegyvidék aratóival bőségesen ellátott Szabolcsban az aratórész 1/18-1/22 rész között váltakozott.⁵³

Paradox módon nem csupán az alacsony hozamnak volt részesedést felhajtó hatása. Bőséges termés esetén egy adott terület learatása több munkaerőt igényelt, s ez felborította a kereslet-kínálat arányát az aratók munkaerőpiacán. Biharban 1843-ban 1/8-1/9 rész helyett 1/6-1/7 részért sem kaptak elég embert, másutt 1/4 - 1/3 részre emelkedett az aratók javadalmazása, több helyen pedig felesben arattak. A gazdag termés leszorította a gabonáárakat, így az aratók a megemelt aratórész dacára inkább napszámbért kértek, hiszen pénzükért olcsón vásárolhattak gabonát.⁵⁴ Úgy tűnik, hogy a részes aratók nem csupán természetben kapott bérük mennyiségére, hanem pénzben kifejezett értékére is ügyeltek, túllépve a természetes gazdálkodás beidegződéseire.

Az ismertetett adatok mechanikus összegzése nem tekinthető az aratórész országos átlagának, mivel nincs tekintettel azok gyakoriságára, melyet figyelembe véve a súlyozott átlag 1/11 rész körül lehetett. A 17,4-19 millió pm uradalmi gabonatermésből tehát mintegy 1,6-1,7 millió pm került a zsellérek és töredéktelkes jobbágyok asztalára, melyen 141.000-166.000 háztartás osztozott. Az egy családra jutó 10-12 pm az éves szükségletüknek a felét sem fedezte, viszont a cséplés és nyomtatás további lehetőséget kínált tartalékok felhalmozására.

⁴⁹ OLÁH József: *Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében*. 1964. 204. GALGÓCZI (1855): 204-206.

⁵⁰ TML Sztankovánszky cs. iratai 52. d. 54. pall. Bodrog (1966):509.

⁵¹ GALGÓCZI (1855): 206.

⁵² GLÓSZ (1985): 374-375.

⁵³ Magyar Gazda, 1843/95. GALGÓCZI (1855):206-207.

⁵⁴ Magyar Gazda, 1843/63. 68.

Nyomtatók, cséplők

Miként az aratást, a szem kinyerését is kétféle módon végezték a 19. század első felében. Nyomtatásnál páronként összekötött lovak taposták ki a magot a learatott, szétterített gabonából, míg a cséplést emberek végezték cséphadaró segítségével. Mindkét eljárásnak voltak előnyei és hátrányai: a nyomtatás gyorsabban haladt, ám mivel szabadban végezték, be is kellett fejezni az őszi esők beállta előtt. Kevesebb munkás, viszont állat kellett hozzá, s nagyobb volt a szemvesztés is. A cséplést fedett pajtában, csűrben végezték, a munka lassabban haladt, ezzel szemben kisebb volt a szemvesztés és tisztább a mag.⁵⁵ A piacra termelő gazdák a cséplés gépesítésével a kétféle eljárás előnyeit – a cséplés jobb minőségét a nyomtatás szaporaságával – kívánták ötvözni, ám a 19. század első felében a járgányos cséplőgép nem tudott széles körben elterjedni, így tájanként eltérő hangsúllyal maradtak a hagyományos technikák.⁵⁶

Elterjedtségüket a történeti-néprajzi irodalom tömören úgy összegzi, hogy a nyomtatás az Alföldre, Kisalföldre, illetve peremkerületekre, míg a cséplés a hegyvidékekre jellemző, s valóban a Bácskában és Bánságban nyomtattak, a Felvidéken és az ország nyugati peremén csépeltek.⁵⁷ Ehhez a zónához tartozott Somogy is, de a szomszédos Tolna és Baranya megyében már nem vonhatók meg egyértelműen a határok. Nyomatókat alkalmaztak a sellyei, bolyi, bikali uradalomban (Baranya megye), ezzel szemben Haas arról tudósít, hogy Baranyában gyakran a németek csépelik ki a magyarok gabonáját.⁵⁸ Hasonlóan egyes képet mutat nem csupán Tolna, de Fejér, Pest, sőt Nógrád megye is.⁵⁹ Nem csupán két eltérő folklorisztikus hagyomány elmosódó határáról volt esztükben szó, gyakran ugyanazon gazdák párhuzamosan csépeltek és nyomtattak.⁶⁰ A szemkinyerés technikáját a racionálisan gazdálkodó, piacra ter-

⁵⁵ NAGYVÁTHY (1821): 121. KUBINYI-VAHOT (1853): 108. WELLMANN Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása.* Budapest, 1933. 138. FÓNAGY (1998): 49. KARDHORDÓ (1976): 259. OROSZ (1996): 95.

⁵⁶ SÁNDOR Vilmos: *A gabonacséplés gépesítése Magyarországon.* Agrártörténeti Szemle 1962. 3-4. szám 404-405.

⁵⁷ FÓNAGY (1998): 49. Magyar Gazda, 1844. II/28. 1843/63. BÁRTH (1984): 220. LEHOCZKY Tivadar: *Beregvármegye monográfiája* II. Ungvár, 1881. 321. MÁRKUS András: *Torna Vármegye Leírása* 1824. IN: RÉMIÁS Tibor (szerk.): *Torna Vármegye és társadalma 18-19. századi források tükrében.* Bódvaszilas-Miskolc, 2002. 254. CSAPLOVICS (1828): 40. GALGÓCZI (1855): 211. SCHWARTNER, Martin v.: *Statistik des Königreiches Ungern.* Erster Theil. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe I. Ofen, 1809. 204. GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összeontabb ismertetése.* Kaposvár, 1914. 651. KISS (1833): 22-23. BIRNITZ (1819): 72.

⁵⁸ SZILI (1988): 149-150. 179. PETÁNOVICS (1981): 16. TÓTH Tibor: *A mernyei uradalom gazdálkodása.* Somogy megye múltjából 5. Kaposvár, 1974. 131. KARDHORDÓ (1976): 259. Magyar Gazda, 1844/16. HAAS Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben.* Pécs, 1845. 51.

⁵⁹ TML Dunaföldvár, Currentaliák 1821-1836. 1823. június 6. Széchenyi család iratai 2. d. 15. pall. Bezerédj család iratai Bezerédj István levele szüleinek. Hídja, 1818. október 20. Magyar Gazda, 1841/17.

⁶⁰ OLÁH (1964): 204. KAZINCZY (1901): 60. TML Csapó család iratai Fekete kasznár levele Csapó Dánielnek. Baracs, 1831. szeptember 26. Apponyi család iratai Urbéri törvényszék 1985.

melő birtokosok a termelés és értékesítés szempontjai alapján választották meg, s döntésük meghatározta, hogy milyen szociális helyzetű rétegekből verbuválódtak a munkavállalók, mikor került sor elvégzésére, milyen távolságra a lakóhelyüktől, s milyen erős volt az alkupozíciójuk a birtokossal szemben.

Mivel a cséplés kézi erővel folyt, ezt a munkát általában igás állatokkal nem rendelkező zsellérek végezték. A cséplők tehát lényegében ugyanabból a társadalmi körből verbuválódtak, mint az aratók, és a cséplőhányad kiegészítette a munkában résztvevők aratás révén szerzett, de éves szükségletüket nem fedező gabonáját.⁶¹ Ezzel szemben nyomtatást csak lótartó gazdák vállalhattak, olyan réteghez tartozó parasztok, akik a részes aratásban nem játszottak számottevő szerepet. Döntésükben nem a kenyérkereset, hanem a nyári munkák befejezése és az őszi kezdete közötti néhány hetes szünet kihasználása játszott döntő szerepet.⁶² Ennek látszólag ellentmond, hogy az alföldi nagy gabonatermő térségekben számos helyen a messziről érkezett aratók egyúttal a nyomtatást is elvégezték.⁶³ Ők nyilván a töredéktelkes jobbágyok közül kerültek ki, de akár zsellérek is bekapcsolódhattak a nyomtatásba egy-egy jó módú vállalkozó gazda oldalán, hiszen minden pár ló mellett szükség volt egy-egy hajtóra is a feladat elvégzéséhez.⁶⁴ Elemzésünk tárgya szempontjából ez azt jelenti, hogy a nyomtatórész nagyobb hányada az amúgy is önellátó, vagy akár felesleget termelő parasztok kezére került, azaz potenciálisan piaci gabonának tekinthető.

A nyomtatást általában az aratás befejezése után kezdték el, s augusztus-szeptember hónapokban többnyire be is fejezték.⁶⁵ A munka versenyfutás volt az idővel és időjárással, hiszen a szabadban tárolt kékék elázhattak, megpenészedhettek, kicsírázhattak, másrészt minél előbb végeztek a piacra szánt gabonával, annál jobb árat érthettek el, s az őszi esőzések beállta előtt a szállítás is könnyebben ment. Ennek megfelelően igyekeztek a birtokosok minél gyorsabban a munka végére járni, s valóban, Darvas Pál 1807-ben már augusztus 11-re végzett, 1809-ben a sok eső miatt szeptember 19-re, Kazinczy Ferenc 1813-ban szeptember 16-ra.⁶⁶ Ha valamilyen okból a rendelkezésre álló 1-1,5 hónapban nem végeztek a munkával, akkor befejezése a távoli jövőbe tolódott el, hiszen az igaerővel rendelkező parasztgazdák szeptember közepétől saját gazdaságukkal, az őszi betakarítással, illetve a szántás-vetéssel voltak elfoglalva.⁶⁷ A kiváló gazda hírében álló Csapó Dániel baracsi uradalmában (Fejér megye) 1831-ben szeptember végén még nem voltak nyomtatók, a Bezerédj család hídjai birtokán 1818-ban október végén a kukoricaszedés végében reménykedtek,

⁶¹ GÖNCZI (1914): 651. KISS (1833): 22-23. SCHWARTNER I. (1809): 204. SZILI (1988): 179. TML Apponyi cs. iratai Urbéri törvényszék 1985.

⁶² WELLMANN (1967): 50. SZABAD (1957): 80. SZILÁGYI (1995): 128.

⁶³ PALUGYAY III. (1854): 337. BÁRTH (1984): 220.

⁶⁴ SZILÁGYI (1995): 125-126. VIGA (1990): 216.

⁶⁵ FÓNAGY (1998): 49.

⁶⁶ Darvas Pál naplója 1806. 1815. KANZINCZY (1901): 60.

⁶⁷ BÁRTH (1984): 220. SZILÁGYI (1995): 125-126.

hátha utána megérkeznek a régen várt munkások.⁶⁸ Osztozott helyzetükben a tata-gesztesi uradalom is, ahol télig húzódott a nyomtatás, 1844-ben a Bikal (Baranya megye) környéki birtokokon pedig még februárban is voltak nyomtatásra váró asztagok.⁶⁹ Így telet át a gabona egy része a Bácskában is, hiszen a sárpilisiek (Tolna megye) 1817 tavaszán indultak útnak nyomtatni. Még szélsőségesebb a csongrádi példa, ahol munkaerő hiány miatt 1844 tavaszán nyomtatták ki az 1842. évi termést.⁷⁰

Kevésbé voltak kitéve az idő szorításának a cséplő régiók. Míg a nyomtatással ideális esetben egy hónap alatt végeztek, a cséplés egész télen át, tehát akár 6-8 hónapon keresztül is folyhatott.⁷¹ Bár a nyomtatás termelékenyebb volt, nagyobb hatékonysága nem kompenzálta a munka optimális elvégzéséhez rendelkezésre álló mintegy hatszor rövidebb időkeretet. Egy kézi cséplő naponta két kereszttel, egy nyomtató lovaival négy kereszttel végzett, azaz a nyár végi- őszi eleji nyomtatáshoz kb. háromszor több munkáskézre volt szükség, mint a tél végéig elhúzódó csépléshez.⁷² Ez a helyzet – mint láttuk – krónikus nyomtatóhiányt eredményezett, időnként fatális következményekkel. Temes megyében az elmaradt nyomtatás miatt 1846 telén a gabona 2/3 része lett a férgek prédája.⁷³

Mivel az aratók és nyomtatók napi teljesítménye és a munka elvégzéséhez rendelkezésre álló időtartam közel azonos volt, a birtokosnak az aratás befejezésének időpontjára egy lényegében azonos, vagy némileg nagyobb létszámú csapatot kellett verbuválnia, amit az is nehezített, hogy aratóik jellemzően nem rendelkeztek lovakkal, tehát önmagukban nem végezheték el a feladatot, s ezért gyakran nagy távolságról voltak kénytelenek vállalkozókat toborozni. A mezőberényiek (Békés megye) a Bánságba, Arad, Bihar megyébe, Debrecen vidékére jártak, Tolna megye Duna menti településeiről a Bácskába, Baranya, Fejér megyébe.⁷⁴ Külső-Szolnok megyében felvidéki szlovákok és palócok nyomtattak. A legszélsőségesebb példával a Répce mellékiek (Kisalföld) szolgálnak, ők szintén a több napi járóföldre lévő alföldi pusztákra jártak.⁷⁵ A csépeletető birtokosok e tekintetben is előnyben voltak. A bőségesen rendelkezésre álló idő miatt csupán harmadannyi munkáskézre volt szükségük. A munkát zsellérek végezték, akik nem kényszerültek saját gazdaságuk halaszthatatlan teendői miatt ősszel megszakítani a munkát. A szükséges számú cséplőt a birtokosok akár a szomszédságból is előteremthették.⁷⁶ A kiváló arató és cséplő hírében álló vendek a

⁶⁸ TML Csapó család. iratai Fekete kasznár levele Csapó Dánielnek Baracs, 1831. szeptember 26., Bezerédj család iratai. Bezerédj István levele szüleinek Hídja, 1818. október 30.

⁶⁹ SZABAD (1957): 80. Magyar Gazda, 1844. 16.

⁷⁰ TML KGYI 10:54/1818., Magyar Gazda, 1844. II/34.

⁷¹ FÓNAGY (1998): 49. PETÁNOVICS (1981): 16. GÖNCZI (1914): 651. VIGA (1990): 217. MÁRKUS (1824): 254.

⁷² KIRÁLY István Szabolcs: *A gazdaságilag fejlett országok hatása mezőgazdaságunk fejlesztésére 1790-1944.* Somogyi múzeumok közleményei XIII. Kaposvár, 1998. 480.

⁷³ Magyar Gazda, 1846/40.

⁷⁴ SZILÁGYI (1995): 125. KARDHORDÓ (1976): 259. Magyar Gazda, 1843/77. TML KGYI 1054/1818.

⁷⁵ PALUGYAY (1854):337. EDVI ILLYÉS (1823): 10.

⁷⁶ VIGA (1990): 217.

közeli Zala megyei birtokokra jártak, helybeli zsellérek végezték a cséplést Sopron megyében, s a Festeticsek balatonkeresztúri birtokán is.⁷⁷

Az eltérő feltételek a csépltető, illetve nyomtatató birtokosok alkupozíciójára, a velük szerződő munkavállalók javadalmazására is befolyást gyakorolt. Miként az aratókat, a nyomtatókat és a cséplőket is a betakarított gabona előre meghatározott hányadával fizették ki. Bár a nyomtatórész is jelentős szóródást mutat, ennek mértéke valamivel az aratórész alatt maradt, s általában 1/8-1/15 rész között mozgott. 1849-ben gróf Zichy László vámi uradalmában 1/8-ot fizettek, Darvas Pál birtokán 1809-ben 1/15 részt kaptak a nyomtatók, s e két szélső érték között ingadozott a sárospatak-regéci uradalomban is (1/9-1/15) a nyomtatók javadalmazása.⁷⁸ Átlagában a nyomtatórész lényegében megegyezett az általunk 1/11 részre becsült arató hányaddal (mellékelt ábra).

Mivel az aratás és a nyomtatás révén elérhető napi keresmény közel azonos volt, a bérezés méltányosnak tűnik, ám a körülményeket figyelembe véve mégsem volt egészen az. A nyomtatás lovakkal történt, azaz aratáskor egy gyalogos napszámért fizettek annyit, mint nyomtatáskor egy igásért. Nem volt továbbá szó olyan nagyvonalú ellátásról, mint amilyenben az aratók részesültek. A dunakömlődi sváboknak (Tolna megye) fizetségükön felül mindössze napi 1 icce bor, lovaiknak pedig szabad legeltetés járt.⁷⁹

A cséplőrész többnyire azonos volt a nyomtatásért kapott hányaddal,⁸⁰ ám mivel a cséplés révén naponta kinyerhető gabona csak a fele volt a nyomtatók teljesítményének, az egységnyi időre számított keresményük is csupán 50%-a volt az aratókének, vagy nyomtatókének. A nyomtatók és cséplők jövedelme közötti különbség az igaerő alkalmazása miatt reálisnak tekinthető, ám a cséplők és aratók javadalmazása közötti eltérés egyértelműen a kereslet-kínálat eltolódásával, a megváltozott munkaerőpiaci alkupozícióval magyarázható. Összességében azonban – bár több munkával – de az aratórésszel azonos mennyiségű, mintegy 1,6-1,7 millió pm gabona birtokába jutottak nyomtatással és csépléssel a munkában résztvevő jobbágyok és zsellérek.

A durva becsléssel mintegy fele-fele arányban megoszló nyomtató- és cséplőrész (0,825-0,825 millió pm) további sorsa azonban ezen a ponton elválik. Az egyik rész a lótarató telkes gazdáknak jutott, akik az 1/8 telkesek kivételével sa-

Előszállás	1823	1/10-1/11
Tata-Gesztes	–	1/9-1/10
Alsóbaracs	1843	1/11
Csongrád-Vásárhely		1/13-1/14
Tolna megye (limitáció)	1823	1/11-1/13

HERCEG Mihály: *A csongrád-vásárhelyi uradalom kialakulása 1709-1848*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből IV. Szeged, 1980. 111. BODROG (1966): 509. SZABAD (1957): 80. Magyar Gazda, 1843/77. TML Dunaföldvár, Currentáliák 1821-1836.

⁷⁷ CSAPLOVICS (1828): 40. BIRNITZ (1819): 72. KISS (1833): 22-23. PETÁNOVICS (1981): 16.

⁷⁸ TML gróf Zichy László birtokgazdálkodási iratai XI/9. 11. d. Darvas Pál naplója 1806-1815. OLÁH (1964): 204.

⁷⁹ Magyar Gazda, 1843/77.

⁸⁰ TÓTH (1974): 131. SZILI (1988): 179. OLÁH (1964): 204. KAZINCZY (1901): 60. TML Dunaföldvár, Currentáliák, 1821-1836. 1823. július 6.

ját földjükön is megtermelhették háztartásuk gabonaszükségletét, így ez a mennyiség jól eséllyel piacra került. Ezzel szemben a cséplést végző zsellérek keresménye saját háztartásukban hasznosult. Az arató- és cséplőrész együttes mennyiségével – kb. 2,5 millió pm-mel – csökken tehát a gabona piacra kerülő feleslege, s ugyanannyival a zsellérek piaci kereslete. Mindez azonban pusztán spekulatív következtetés, a korabeli forrásokban, tudósításokban a részes gabona sorsa alig következő nyomon. Munkásai keresményét a gazda tartozott ugyan otthonukba szállítani, ám – mint láttuk – legfeljebb csak egy napi járóföldre.⁸¹ Az aratók azonban zömmel ennél nagyobb távolságról érkeztek, s így – saját igásállatokkal nem rendelkezvén – kénytelenek voltak pénzzé tenni keresményüket.⁸² Az általuk elért nyomott ár nem feleltélenségüknek – miként azt a Magyar Gazda szerkesztője felrója nekik – hanem kiszolgáltatott helyzetüknek tudható be.⁸³ Ahol lehetőség nyílt rá, ott a részes aratók tudatosan éltek a piac kínálta lehetőségekkel. A nagyrédei uradalom helyben munkát vállaló aratói azért adták el gabonájukat, hogy délebbre olcsóbbat vásároljanak maguknak.⁸⁴ A szórványos utalások tehát arról tanúskodnak, hogy zsellérek aratással, illetve csépléssel szerzett gabonájának egyé része is a piacot érintve került a fogyasztókhoz, volumenét azonban felbecsülni sem tudjuk.

A kereskedelmen kívül gabonatranszfer egyéb formái

A részes aratás, -cséplés, -nyomtatás mellett a gabonatranszfernek más formái is léteztek; közös ismervük, hogy valamennyinek forrása döntően az uradalmak termése volt. A legjelentősebb tételt az uradalmi cselédek mintegy 2 millió pm-re becsülhető juttatása képezte, ezt azonban már eleve nem számoltuk bele az allodiális termelés feleslegébe, s nem vettük számba az uradalmi alkalmazottakat sem a piaci gabona potenciális fogyasztóiként. Az uradalmi keretek között élő fizetéseképtelen népességnek a gabonatermelés időszakos ingadozásából fakadó hiányt is a földbirtokosoknak kellett kipótolniuk, s ők általában meg is feleltek ennek az elvárásnak. A feudális nagybirtok olyan térgazdasági egység volt, amelyet nem csupán gazdasági, hanem nem piaci elemek is átszöttek.⁸⁵ A földesúr és jobbágy közötti paternalisztikus kapcsolaton túl egyéb nyomós érvek is szóltak a segítségnyújtás mellett: ha a szorult helyzetbe került paraszt feléli a vetőmagot, eladja állatait, akkor nem csupán saját létalapját ássa alá, hanem kidől a feudális birtoknak az allódiummal egyenértékű másik pillére, az úrbériségre épülő juttatások rendszere is. Súlyos esetben éhséglázadások, akár a nemesség biztonságát, életét fenyegető felkelések is kitörhettek. Ezen a ponton a szociális válság már elsőrendű politikai

⁸¹ GALGÓCZI (1855): 208.

⁸² LEHOCZKY (1881): 321. BENCSIK János: *Tokaj város tanácsának gabonavásárlása a XVIII. század végén.* IN: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza.* Miskolc, 1988. 128.

⁸³ Magyar Gazda, 1843/63.

⁸⁴ MOLNÁR József: *Nagyréde története a feudalizmus korában.* Budapest, 1966. 100.

⁸⁵ FARAGÓ Tamás: *Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség.* Történeti statisztikai tanulmányok 5. Budapest, 1984. 8.

kérdéssé vált, amelynek megelőzésére a vármegye és szükség esetén a királyi hatalom még időben lépéseket tett.

A gabonakölcsönről/segélyről szóló döntés alapvetően tehát nem gazdasági, hanem szociális, vagy éppenséggel politikai volt, akkor is, ha formailag egy kereskedelmi megállapodás kötöttet. Az ilyen típusú tranzakciók sajátossága az volt, hogy a támogatásban részesülők anyagi helyzetétől függően tolódtak el az ügylet szociális és üzleti komponensek közötti arányok, s gyakran csak évek múltán, a segélyezettek anyagi helyzetének alakulása döntötte el a kérdést, hogy a juttatott gabona vissza nem térítendő segélynek, vagy éppen kamatostól törlesztett kölcsönnek minősül. Nem sorolható a szociálisan motivált döntések körébe Weisz Jakab lévai (Bars megye) haszonbérlónek a környék nélküli falvaival kötött megállapodása, amelynek értelmében a vetőmagért cserébe a jobbágyok a kölcsönt piaci áron térítették vissza, azaz a betakarítás utáni alacsonyabb árakkal számolva jóval több gabonával törlesztették a megszorultak tartozásukat.⁸⁶ Ugyancsak anyagi érdekek motiválták a kereskedőket is, akik a megszorult parasztoktól akkor követelték vissza kölcsön gabonát, amikor annak ára magas volt.⁸⁷

Szociális motívumai a gabona pénzért, kereskedelmi tranzakció formájában történő értékesítésének is lehettek. Sztankovánszky Imre a rossz termésű 1827. évben – eddigi gyakorlatától eltérően – nem adott el nagy tételben gabonát a nyugati piacra szállító kereskedőknek, hanem néhány pm-es tételekben a környékbeli falvak lakosságának szükségletét elégítette ki. Bevételei feltehetően nem csökkentek, ám a gabona helyi értékesítésével megakadályozta, hogy az árak a parasztok számára megfizethetetlen magasságba emelkedjenek.⁸⁸ Hasonlóan járt el báró Wesselényi Miklós is zsidói (Erdély) birtokán, s előfordult, hogy végül saját szükségletére maga is gabonát kényszerült venni.⁸⁹

A juttatott gabona akkor is megérdemli a segély nevet, ha a földesúr szándéka szerint kölcsönről van szó. Az ügylet ugyan formailag adásvétel halasztott fizetéssel, ám ez sohasem készpénzben, hanem természetben történt, s pénzben számolva általában a földbirtokos jelentős anyagi veszteségével. A támogatott földműves ugyanis a hiány, tehát magas árak időszakában jutott gabonához, s bő termésű esztendőkből, azaz alacsony árak idején többnyire részletekben, több évre elnyújtva törlesztett.⁹⁰ A munkaerőnek szűkében lévő uradalmak, birtokosok körében elterjedt a téli gabona- illetve élelmiszerkölcsön nyári ledolgoztatásának gyakorlata is.⁹¹ Bármelyik formáját tekintjük is a gabonasegélynek/kölcsönnek, az árucseré klasszikus ismérveinek nem felel meg, tehát mindenképpen csökkentette a vele folytatott kereskedelem volumenét.

⁸⁶ Magyar Gazda, 1846/41.

⁸⁷ ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815*. Budapest, 1958. 264.

⁸⁸ TML Sztankovánczky cs. iratai 6. d. 52. pall.

⁸⁹ PAGET, John: *Magyarország és Erdély*. Budapest, 1987. 192.

⁹⁰ WELLMANN (1967): 133. 220. 227. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZ LT) Miskolc Város Tanácsának iratai IV/A. 1501/e. 135/1847.

⁹¹ NAGY (1944): 50. VARGHA Dezső: *Adatok a bükkösi Jeszenszky-uradalom reformkori gazdálkodásához*. Baranyai helytörténetírás 1981. Pécs, 1982. 281.

Mennyiségét azonban adatok hiányában nem tudjuk meghatározni, miként a jómódú parasztok által nyújtott gabonakölcsönökét sem, melyekről szintén szólnak korabeli források.⁹² Földesúri gabonasegéllyel nem csupán az ország hegyvidéki peremterületein találkozunk, hanem néhány, nagy többletet produkáló megye kivételével az ország egész területén.⁹³

A gabona nem kereskedelmi úton történő mozgatásának másik formáját főként a nagybirtokon alkalmazták. Feltehetően komparatív előnyöket remélve kiterjedt, egymástól gyakran távol eső birtokaik között fuvaroztak gabonát részben saját háztartásuk, de akár a gazdaság szükségletére.⁹⁴ A szállítás költségei miatt a termények uradalmak közötti vándoroltatása nagy mennyiségben nem terjedt el. Megvonva a kereskedelmen kívüli gabonatranszfer mérlegét, a 2,5 millió pm arató és cséplőrész mellett 0,5 millió pm segély és uradalmi szállítmány összesen mintegy 3 millió pm-mel, azaz kb. 10%-kal csökkentette a gabona piacra jutó többletét, s ugyanannyival az iránta mutatkozó igényeket. A fennmaradó kereslet és kínálat a magyarországi gabonapiac különböző szintjeire, változatos módon talált egymásra.

⁹² FARKAS György: *Kamarás Mihály mogyoródi gazda számadáskönyve 1844-1897.* Múzeumi füzetek 19. Petőfi Múzeum. Aszód, 1981. 140.

⁹³ DOMANOVSKY (1929): 114. 131-132. ECKHART (1958): 78. ULRICH Attila: *A tokaji uradalom gazdálkodása a XVIII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig.* IN: BENCSIK János (szerk.): *Tokaj. Várostörténeti tanulmányok IV.* Tokaj, 2003. 52. Hodgyai (1991): 62. BOHONY Nándor: *Földművelés és állattartás Egerben és az Eger-völgy falvaiban az 1828. évi országos összeírás tükrében.* Archivum. A Heves Megyei Levéltár közleményei 11. Eger, 1983. 52. VÁRI András: *Uralom az uradalomban.* Századok 138. évf. 2004. 3. szám. 543. KOVÁCS (1822): 36.

⁹⁴ TML gróf Zichy László birtokgazdálkodási iratai XI/609. Gindly család iratai. Utlaki kasznár levele Gindly Rudolfnak. Jásztelek, 1861. augusztus 20. Csapó család iratai 17. d. 247. pall.

